

OCJENE I PRIKAZI

LUDWIG STEINDORFF, DIE DALMATINISCHEN STÄDTE IM 12. JAHRHUNDERT

Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung
(Böhlau Verlag Köln—Wien 1984, XXVIII + 194 str., priloz.)

U predgovoru (VIII) autor objašnjava genezu svoga rada: djelo je u osnovi nastalo za vrijeme pišćeva dvogodišnjeg boravka na istraživačkom radu u Zagrebu od jeseni 1978. Godine 1981. prihvaćeno je kao doktorska disertacija, a 1982. prerađeno za tisak pod navedenim naslovom te objavljeno kao 20. svezak niza A («priкази») serije «Istraživanje gradova» (Städteforschung) u okviru publikacija Instituta za poredbenu povijest gradova u Münsteru (Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster). Motive koji su ga naveli na izbor tematike i ciljeve koje je želio postići pisac izlaže u uvodu (XXVI—XXVIII). Konstatirajući da prošlost dalmatinskih gradova (u smislu nekadašnjih bizantskih gradova teme Dalmacije) čini dio povijesne baštine država koje su ih okruživale i njima vladale te da tema njegova rada ulazi u područje i mediavistike i istočnoevropske povijesti, autor ističe da je upravo njen položaj na rubnom području različitih stručnih usmjerenja bio uzrokom da se historiografija njemačkoga jezičnog područja tek rijetko bavila pitanjima iz njenih okvira. S druge strane, dok je starija historiografija uključivala i mađarske i brojne talijanski pisane radove, novijom dominiraju srpski ili hrvatski, koji su, međutim, uglavnom lokalno (landesgeschichtlich) orijentirani i rijetko imaju dodira s poredbenim istraživanjem povijesti gradova, koje se i samo jedva osvrće na dalmatinske gradove.

Podnaslov «Studije (...)» pokazuje, nastavlja Steindorff, da u prvom planu stoje određena pitanja iz problematike izvora, političke, društvene i crkvene povijesti te da će se u približno prostorno-vremenski raščlanjenom prikazu tim pitanjima uvijek iznova vraćati. Pri tome je neophodno najprije provjeriti pouzdanost saopćenja isprava, naročito diplomatske i sadržajne autentičnosti privilegija ugarskih kraljeva sjevernodalmatinskim gradovima u 12. stoljeću. Autor naglašava da ga je zaokupljenost ovim problemom prisilila da posveti relativno malo prostora južnodalmatinskim gradovima, razvitak kojih nije povezan s tom grupom izvora. Nakon izvršenoga kritičkog istraživanja izvora u formalnom smislu i povezivanja toga posla s rekonstrukcijom slijeda događaja moguće je utvrditi u kojoj se mjeri privilegiji i drugi prijeporni izvori mogu smatrati formalno i sadržajno autentičnim tekstovima. Pišćev je zadatak pokazati potom stupanj međuzavisnosti odnosa vlasti, crkvenih spona, unutrašnjeg uređenja gradova i odnosa pojedinih skupina u njima. Napokon Steindorff nastoji usporediti razvitak dalmatinskih gradova s poviješću komune u sjevernoj Italiji, kako bi objasnio pojavu da se u 12. stoljeću dalmatinski gradovi počinju nazivati «komunama», pa se od toga vremena uvode i tipično komunalne službe i ustanove. U tome pisac vidi svoj originalni doprinos istraživanju povijesti gradova, čime se dalmatinski gradovi uključuju u područje komparativnih studija. Taj prilog, svakako, prelazi granice «regionalnopovijesnog».

Prvo poglavlje («Izvori») autor dijeli na troje: 1. Pismeni ostaci općenito, 2. Takozvani privilegiji trogriškoga tipa i 3. Predaja (narrativni izvori). U prvom odjeljku on nastoji razvrstati isprave nastale u gradovima i okolici u 12. stoljeću prema formalnim kriterijima, jer se dokumentarna vrijednost isprave može sigurnije utvrditi «ako se stupanj njene autentičnosti da izmjeriti na formalnom kontekstu», a to nakon Šufflayeva rada «Die dalmatinische Privaturskunde» (1903), danas već

uvelike zastarjelog, nitko nije pokušao. Nastojat ćemo, dakle, sažeti autorove tvrdnje:

U prvoj polovici 12. st. nalazimo kao ispravu privatnopravnog značaja jedino »Traditionsnotiz«, tj. bilješke, koje bi primalac, odnosno posjednik* nekog prava nakon provedenoga pravnog čina radi boljeg pamćenja sastavio sâm ili dao da ih sastavi neka pismena osoba. Institucionaliziranog oblika izdavanja isprava — kao što je to notarijat — nema. Namjernim i nenamjernim iskrivljavanjima najmanje su podložne bilješke kartulara Sv. Petra u Selu, drugdje su one većinom jako pre radene, a neke su i historijski falsifikati. Dvije su vrste tih bilježaka (najčešće recordatio = izvještaj). Prva, veća, donosi gledište primaoca: »Primio sam nešto od N. N.-a, N. N. mi je nešto dao«. Druga, manja skupina, donosi riječi davaoca: »Ja, N. N., dajem tebi«. U formalnoj strukturi bilježaka gotovo i nema pravilnosti. Ponekad susrećemo invokaciju, datiranje ili izostaje, ili je neprecizno ili proturječno. U nekim sadržajima spominju se važni događaji, što znači da se bilješke često teško mogu razlikovati od anala, predaje. Iza dispozicije katkada slijedi sankcija u obliku prijetnje prokletstvom, i to transcendentnim (gnjev Božji), a ne praktično ostvarivim (anatema). U bilješkama iz aspekta primaoca, što je i razumljivo, redovno se javljaju imena svjedoka.

Od druge polovice stoljeća susreće se u Dalmaciji služba notara, koji ureduju po uzoru na talijanske. Notari pripadaju duhovništvu gradskih crkava (najčešće stolne), da bi ih od polovice 13. st. zamijenili svjetovnjaci, često iz Italije. Postepeno se uobičajilo da primalac nekog prava o pravnom činu ne sastavlja bilješku sâm ili posredstvom bilo koga drugoga, nego da to uradi notar po naruđbi privatne osobe ili gradskog suda. Izdavanje isprava se formalizira i vezuje uz odgovarajuću ustanovu, dok same isprave odlikuje pravilnost u kompoziciji. Podjednako se međutim (do polovice 13. st.) održava veza sa starom bilješkom, i to u tome što notar ne parafrazira naruđioca u 3. licu, nego će ih radije ponoviti u prvom (dakle kontinuitet u iznošenju naracije i dispozicije, samo što im sada redovito prethodi datiranje, odnosno arenga). Čuva se, dakle subjektivna forma, ističe pisac. Također se primjećuje prijelazni karakter 12. stoljeća u još nekim elementima: potpuno nedostaje sankcija, a koroboracija se iskazuje neujednačenim sredstvima. Najčešće se nabrajaju svjedoci, čime se ne ovjerava sama isprava, nego se, kao u bilješci, potvrđuje istinitost pravnog sadržaja. Ako je pak naruđilac sud, potpisuje naruđilac, a ako se radi o privatnoj osobi, potpisuju i naruđilac i partner u ugovoru. Uza sve to zna se pojaviti i pečat. Na kraju dolazi notarova formula sprovedbe (Vollzugsformel): »Ego (...) notarius iussu curie scripsi, roboravi et consueto signo signavi« (CD II, 137). Izdavanje notarske isprave ne nadomješta usmeni pravni akt, ono predstavlja dalju, nezavisnu pravnu radnju, tj. dokaz trajniji od sjećanja svjedoka.

Do sredine 12. stoljeća odgovara bilješci privatnopravnog značaja bilješka javnopravnog karaktera, i to bilješka o političkim ugovorima. Steindorff je naziva »zapisom prisege« (Eidniederschrift). Za razliku od bilježaka s privatnopravnog područja, ovdje preteže izjava iz perspektive davaoca, po obrascu: »Ja, N. N., obećavam da ću za sljedeće probušuge ispuniti sljedeće obveze.« Kao »zapis prisege« sačuvana su iz 12. st. četiri politička ugovora (dužd Falieri Rabu, ban Kledin Zadru, dužd Falieri Zadru, knez Nikola omiški Kotoru), a autor nagada da su svi, a ne samo jedan (Kledin 1116), mogli sadržavati i uzvratnu zakletvu predstavnika grada. S druge strane, u slučaju zapisa iz perspektive primaoca, prisega se ili parafrazira, ili donosi prema obrascu »Pod tim i tim okolnostima N. N. je obećao sljedeće«. Primjer za prvi slučaj je CD II, 24, a za drugi CD II, 29. Poput bilježaka privatnopravnog tipa ni ti »zapisi« ne pokazuju pravilnosti u formalnoj izgradnji, jer su

* Prikazivač se ne upušta u traženje preciznih ekvivalenata za pišćeve termine na području naše pravnohistorijske terminologije, nego ih radije donosi u originalu pod navodnicima ili u dostojnom prijevodu.

namijenjeni sprečavanju zaborava i krivotvorenja. Oni nisu iskazi o usmeno položenoj prisezi, nego pismena imitacija usmenoga pravnog akta, te njihovo sastavljanje nije neodvisan pravni čin.

Konačno, od druge polovice 12. stoljeća pojavljuju se i ugovori javnopravnog sadržaja koji, mada s formalne strane različiti po kompoziciji, odudaraju od »zapisa prisege« po tome što jesu iskazi o zaključivanju ugovora, a ne imitacije obećanja. Njihovi tekstovi ukazuju na to da izdavanje isprave predstavlja dalji pravni akt, pa prema autoru time nastaje paralela s notarskim ispravama privatnopravnog sadržaja (riječ je o ugovorima Dubrovnika i Zadra s Pisom, Dubrovnika s knezom Miroslavom, Zadra s Rabom i sličnim). Ovdje Steindorff dodaje napomenu kako je *izbjegavao* terminološki par »javnopravna — privatnopravna isprava« zato što se isprave mogu razlikovati jedino po sadržaju, a ne po formi. Formalne pak razlike nastaju kao posljedica opisivanja pravnih radnji različita karaktera.

U drugom odsjeku 1. poglavlja pisac nastoji riješiti problem tzv. »privilegija trogirakoga tipa« polazeći od spomenutih uvida u razvitak pismenosti u pravnoj domeni u dalmatinsko-hrvatskom obalnom području 12. stoljeća. Pri tome se želi distancirati od stajališta novije (usporedba uobštajene forme vladarske isprave s notarskom) i starije historiografije (povezivanje obje forme) pri procjenjivanju stupnjeva autentičnosti. Tako najprije uspoređuje tekst Kolomanova privilegija iz 1108. Trogiru sa »zapisom prisege« Ordelača Falberija Zadru iz 1117. te pokazuje njihovu vrlo upadljivu sličnost. Stoga će zaključiti da su Koloman i Stjepan III (Trogiru i Splitu) dali usmeno obećanje, o čemu su sastavljeni — na već poznati način — »Eidniederschriften«, koji će poslužiti kao predlozi za verzije sačuvane u Lucića. Ostali privilegiji, koji pripadaju 2. polovici 12. stoljeća i 1. polovici 13. jesu dispozitivne isprave (privilegij iz 1242. sigurno, ostali vjerojatno), što je posljedica uvođenja stalne kraljevske kancelarije po uzoru na zapadne dvorove. No još se i u privilegiju iz 1242. mogu identificirati tragovi tradicije »zapisa prisege«. Rješenje pitanja trogirskih privilegija glasilo bi (što autor i grafički prikazuje na str. 21) otprilike ovako: autentični »zapisi prisege« iz 1105. i 1122. sačuvani su u kasnijim preradama kao privilegiji iz »1108.« i »1124«. Postojali su autentični privilegiji iz 1182. i 1215. koji nisu sačuvani, ali se može pretpostaviti da su zajedno sa sačuvanim tekstovima privilegija iz 1197. i 1242. te s preradom najstarijeg iz »1108.« utjecali na oblikovanje historijskog falsifikata iz »1142«. Trogirski se privilegiji, tj. prerade stvarnih privilegija i krivotvorine, spominju prvi put 1322, pa su morali biti sastavljeni prije toga. Oni su poslužili kao predložak nešto kasnijim splitskim i šibenskim falsifikatima.

U trećem odjeljku 1. poglavlja pisac ocjenjuje vrijednost narativnih izvora bizantske, ugarske, mletačke i dalmatinske provenijencije, pri čemu najviše ističe djelo Tome Arhidakona, koje ostaje glavni izvor, uza svu Tominu pristranost i namjerna iskrivljavanja. U nedostacima njegove »historije« leži ujedno i njena draž, zaključuje Steindorff.

Drugo poglavlje (»Dalmacija prije 12. stoljeća«) donosi kratak pregled političkih zbivanja u ranosrednjovjekovnom razdoblju s osvrtom na unutrašnje odnose u gradovima. Pri tome uglavnom sažima rezultate novije historiografije (ovdje, kao i uopće u čitavom djelu, autorova se razmatranja najviše približuju, unatoč mjestimičnim razilaženjima, koncepcijama N. Klaić), ali ih katkada želi ispraviti (str. 41, bilj. 66; 47/112).

Trećim poglavljem (»Uspostavljanje ugarske vlasti nad sjevernodalmatinskim gradovima 1105«) počinje izvorno rasprava o problematici koju sugeriraju naslov i podnaslov djela. Tu se čitalac mora prisjetiti diskusije o izvorima iz 1. poglavlja, konkretno »zapisa prisege« i »privilegija trogirskog tipa«. U svjetlu tih prethodnih razmatranja pisac posvećuje osobitu pažnju Kolomanovoj zakletvi Trogiranima iz 1105, odnosno »privilegiju iz 1106«. Nakon opširnije analize sačuvanog teksta i

odbacivanja onoga što smatra kasnim umecima on će izlučiti pretpostavljeni sadržaj izvorne prisage: 1. obećanje mira, 2. oslobođenje od tributa, 3. pravo klera i naroda da biraju biskupa, dok je kralj pridržano pravo da ga potvrdi, 4. garancije autonomije, 5. pravo kralja da raspolaže carinom ubranom od stranaca i 6. oslobođenje od obveze ugoščavanja. Autor smatra da je kralj na sličan način prisegao Zadranima i Splitanima. Takve prisage, nastavlja zatim, imale su manje značaj »privilegija«, a više »govora: nosilac vlasti, naime, kada se radi o privilegiranju, odstupa primasocu privilegija (dragovoljno ili pod prisilom) neka prava koja je ranije efektivno već užio — a to ovdje nije bio slučaj. Steindorff se također iscrpnije osvrće na pitanje Kolomanove zakletve na sinodi u Zadru u vezi s diskutabilnim izrazom »episcopum vel primatem« (tekst CD II, 22), koji bi po njegovu mišljenju valjalo prevoditi »biskupa ili primasa«, tj. bilo biskupa kao takva, bilo splitskog biskupa kao primasa Dalmacije. Obrazloženje nalazi u tome da historiografija previda kako kralj polaže zakletvu pred crkvenim dostojanstvenicima, a tek potom poziva svjetovne (dakle ni »piora« ni »prvalta kneza«, nego primasa). Pisac zaključuje da je Kolomanov postupak stvorio novu situaciju, bitno drukčiju od one koja se javljala sklapanjem ugovora pojedinih gradova s Venecijom u prethodnom stoljeću, kada samostalnost gradova nije dolazila u pitanje. Sada kao posljedica ugovora slijedi nametanje predstavnika kraljevske vlasti, kneza (comes; knez Kledin također »prinops... et banus«). K tomu u ruke kneza dopijeva dio gradskih utvrda, »što je za gradove djelovalo posebno ponižavajuće« (str. 82). Tako je ugarska vlast počivala na nesigurnu temelju: vojnoj sili. Stvaranjem dualizma comes — prior Koloman zasigurno nije mogao privući maiores, a s druge strane ih nije smio ni previeše potisnuti, pa se nije oslanjao ni na minores. Ispočetka su mu bili skloni biskupi — kao pristaše reformnog papinstva imali su interesa pomoći mirno i ugovorno uspostavljanje Kolomanove vlasti, te su tako i postupili — no uskoro ni crkva neće biti pouzdan oslonac utjecaju Arpadovaca. Događaji iz 1105. uzdrmali su unutrašnju stabilnost dalmatinskih gradova, što će ubrzo olakšati uplitanje drugih sila, veli autor.

Četvrto poglavlje («Počeci mletačke vlasti nad Kvarnerom i Zadrom») čini užu cjelinu s trećim, jer događaji 1115—1117, koji završavaju djelomičnom uspostavom mletačke vlasti u Dalmaciji, upotpunjuju prijelom započet nešto ranijim ugarskim prodiranjem. Počinje, naime, proces u kojem će gradovi biti uvučeni u šira područja gospodstva pomorskih i kopnenih sila. U gradovima pod mletačkom upravom na mjesto priora stupa izabrani comes, u čijoj se funkciji ogleda više tradicija: 1. institucija ugarskoga gospodstva — župan/comes, 2. tradicija izabranog priora i 3. njoj analogna pozicija mletačkog dužda. Zato će promjena prior — comes samo u jednom aspektu biti tek promjena naziva, u ostalom ona donosi bitne izmjene. Nadalje, Venecija se morala u borbi s Ugrima oslanjati na naklonost socijalno-političkih grupacija u samim gradovima, te je stoga vjerojatno da je priorat uklonjen isto toliko pod pritiskom nekih skupina u gradu, koliko voljom samoga dužda. Izbor kneza ležat će u rukama narodne skupštine pod kontrolom promletačkih elemenata, koji predstavljaju nove ljude u usponu na račun starih gornjih slojeva. Kneza, međutim, mora Venecija potvrditi, čime se naglašava »gospodstveni« (herrschaftlicher) karakter službe.

Steindorff je u ovom poglavlju dosta prostora posvetio tumačenju tekstova izvora koje smatra bitnim za dokazivanje svojih teza. To su zakletve bana Kledina i priora Vitače (1116), bišješka o zakletvi dužda Falieria Rabljanima (1115) i duždeva zakletva Zadranima (1117). U slučaju Kledinove prisage autor smatra vlastitim doprinosom tumačenje slova »S«, u fazi »in tempore S. quondam regis«. Neki su autori to htjeli popraviti u C. (Colomannus), a neki razriješiti u Stephanus (Stjepan II. hrvatski; ugarski ne može biti zbog quondam!). Steindorff pak razrješava »S« u Svinimirus = Zvonimir, na što ga navodi povijesna situacija: Kledin je poražen, a gradska posada u Zadru kapitulirala. Ne ostaje mu ništa drugo do toga da se

zadovolji faktičkim povratkom na stanje iz Zvonimirova doba, tj. obvezom građana da plaćaju krajiu tribut, ali sada on neće tražiti talaca. Stjepan II. bi teško došao u obzir kao osoba koja je vladala kratko i na nevelikom području, Koloman pak još teže: a) Kledinovu zakletvu imamo u autentičnoj verziji, pa nije vjerojatna zamjena C. sa S.; b) Koloman je prisegom oslobodio Trogirane tributa, a sva je priлика da je tako 1105. prisegao i Zadranima.

Nadalje, u tumačenju bilješke o zakletvi dužda Rabljanima pisac na novi način tumači dva ključna mjesta: 1) »presulem vobis eligendi ac comitem« i 2) »Vos regere et manutenero, sicuti unam ex Venecie horis Riu/ovalti«. Ne dolazi u obzir, mišli autor, da dužd potvrđuje već u bizantsko i ugarsko vrijeme postojeće pravo biranja biskupa i comesa jer ga u bizantsko doba nije bilo, a Koloman ga je nametnuo. Zato Steindorff u prijevodu razbija pasus na dvije rečenice. Drugo, prijevod »kao da ste jedna od mletačkih (općina) s obala Rialta« nije prihvatljiv jer u Veneciji nije bilo političko-teritorijalne jedinice »ora, hora«. Pisac predlaže dopunu »namn (ecclesiam) ex Venecie«, dakle zaštita se obećava rapskoj crkvi. Postoji i paralela s duždovim obećanjem zaštite crkvi u Zadru.

Duždeva prisega Zadranima dokazuje da je pravo izbora comesa novost jer stoji: *epregiam libertatem*, a ne *antiquam* ili slično. To, a i drugi ranije spomenuti izvodi trebalo bi da dokažu (npr. »primasa« umjesto »prvaka«) kako Koloman nije uvodio ustanovu izborunog comesa.

U petom poglavlju (»Razvitak na području mletačkoga gospodstva 1118—1181«) pisac uglavnom prepričava poznatu »događajnicu«, ali nekim važnijim zbivanjima daje vlastito, šire i podrobnije tumačenje. Tu možemo istaknuti: 1) negiranje navodne druge bune Zadrana iz 1170. prema CD III, 69 sq. gdje splitski nadbiskup odlučuje o posjedima zadarskog samostana sv. Tome. Splitski je nadbiskup nadležan zato što se radi o posjedima u hrvatskom zaleđu te se datiranje odnosi na političke prilike u zaleđu, a ništa ne govori o tome tko vlada u gradu; 2) tumačenje potčinjavanja zadarske nadbiskupije gradeškom patrijarhu na temelju šire međunarodne situacije. Dok su crkvenopravni i politički interesi Venecije u pothvatu dovoljno jasni otkrije (Grado nema potčinjene metropole, pa će dobiti Zadar, koji postaje dvostruko ovisan o Veneciji), interese pape, tvrdi autor, nije analizirao još nitko. Tako je papa možda htio pomoći Veneciji kako bi je zauzvrat pridobio protiv Sicilije, nastojeći istodobno ovom crkvenom reorganizacijom sjeverne Dalmacije potkopati protubizantsku koaliciju Venecije s Ugarskom (i Sicilijom). Također bi se moglo očekivati da će papa nastojati oštećiti Grado za gubitak istarskih biskupija 1132. u korist Akvileje. Napokon, Kurija je 1154. doživjela diplomatski poraz u sukobu s carem Friedrichom I. Barbarossom oko magdetburške nadbiskupije, koja je pripala carevu kandidatu; uzdizanjem pozicije Grada, na indirektnu štetu Akvileje, papa je sljedeće godine vjerojatno želio postići poravnanje.

Sadržaj poglavlja autor na kraju rezimira u tri točke: 1. 1115/17. dužd Ordelaf Fakhri ukida priorat u pokorenim gradovima. U Zadru, Rabu i (vjerojatno) Osoru građani će birati knezove (*comites*) koje mora potvrditi Venecija, dok na Krku oni potječu iz jednoga od slavenskih castra na otoku. U osobi comesa ajeđinjuju se najviši magistrat i ustanova vlasti (*herrschaftliches Amt*) predstavnika dužda. 2. Venecija 1154/55. izjednačuje političke i crkvene granice svoga posjeda u Dalmaciji. 3. Između 1159 i 1166/67. Venecija provodi u Zadru, Rabu i Osoru princip da se Mlečani biraju za knezove. Time se naglašava i postaje dominantan aspekt vlasti ove institucije, a gradski poslovi sve više prelaze na suce: autor ističe paralelu s odnosom ugarskog comesa — župana i priora u godinama nakon 1105.

Šesto poglavlje (»Grad Split između 1119. i 1160«) podijeljeno je na dva dijela, prema vremenu nominalne ugarske vlasti do 1165. i razdoblju bizantske uprave. Autor daje vlastito tumačenje dosta zamršenoj slici unutrašnjih previranja u Splitu u prvom periodu. Nešto više se zadržava na pitanju pohoda Stjepana II. koji datira

s 1122. godinom. Tada je kralj Trogiranima i Splićanima obnovio Kolomanovu prisegu (v. prikaz poglavlja o izvorima!), ali se čini da nije u gradove smjestio svoje posade. Značenje kraljeva pohoda leži u tome što je kralj pokušao nastaviti očevu politiku i što je »uopće došao na obaku«. Splićku povijest druge trećine 12. st. Steindorff je pojmio kao svojevrsnu borbu svih protiv svakoga: za vrijeme priora Črnehe (pisac dokazuje da se priorat održao do sredine stoljeća) dominira koalicija majore — kaptol (oslonac na Ugarsku, postavljanje Gaudija za nadbiskupa). Nešto prije 1154. dolazi do prevrata u korist »mlađih rodova«, odnosno »prozadarske stranke«. Protjeran je ugarski nadbiskup, donesen zakon protiv daviivanja crkvi i, kao najvažnije, ukinut priorat i zamijenjen ustanovom comesa. Za Steindorffa je to »revolucionarni čin« unutar grada. Zamjena naslova prior — comes nije događaj paralelan zamjeni luppanus — comes od konca 12. st. Zadnji je slučaj naprosto posljedica porasta latinske pismenosti u domeni prava, a k tomu djeluje i ugarski primjer. Priorat se ne može »latinizirati«, a osim toga comes nije nimalo precizniji termin: upotrebom novog izraza trebalo je, naprotiv, označiti *sadržajnu promjenu* u položaju gradskog prvaka.

Bizantska vlast u Splitu bila je ustanovljena na sličan način kao i ugarska na Kolomanovo doba. Duxas ili dux je zastupao cara u Splitu slično kao comes Kaledin kralja u Zadru. Kao što Koloman nije uklanjao priorat, tako je i bizantska uprava prihvatila mladu ustanovu comesa kao gradskog prvaka. Novost, međutim, predstavlja titula »vicarius« (dalm. bucarus). To je, po piščevu mišljenju, visoki naslov, i označava činovnika koji prema potrebi zamjenjuje duxa i održava vezu između njega i organa gradske uprave — comesa i sudaca, a ne može biti službenik podređen sudu, kako misle neki autori na osnovi statuta Splita, Hvara i Škradina iz 14. stoljeća. Inače se car, odnosno njegovi predstavnici nisu primjetnije upletali u unutrašnje sukobe u gradu, niti su nametali oštru financijsku politiku kao drugdje u Carstvu, vjerojatno svjesni da u protivnom ne bi dostajalo anaga da se spriječi otpadanje udaljene pokrajine. Tako su se nastavila sukobljavanja »stranaka« i frakcija iz redova crkve i građanstva s konačnim rezultatom — nestankom staroga prava klera i naroda da biraju nadbiskupa. Biskupsku čast ne dobivaju više pripadnici domaćih porodica, raste integracije u rimsku crkvu. Vrh crkvene hijerarhije više nema udjela u osobitostima regionalne tradicije: za talijanske biskupe oltibat se sam po sebi razumijeva, a slavenskim jezikom ionako ne govore, zaključuje Steindorff.

Konačno, bizantska je vlast trajala neprekidno od 1185. do 1189. Dio literature se neopravdano povodi za Dandolovom Kronikom, pa nalazi da je Stjepan III. poduze vojnu 1186/87. i tada privilegirao Split, Trogir i Šibenik. Pisac dokazuje da u pozadini Dandalove vijesti stoje falsifikati i fikcije.

U sedmom poglavlju Steindorff prikazuje situaciju koja nastaje ponovnim ustanovljenjem ugarske vlasti («Obnova ugarskog gospodstva od strane Bele III»). Kralj je gradovima dao privilegije. Nešto više znamo o trogirskom privilegiju iz 1182, tekst kojega bi trebalo da uvelike odgovara onome iz 1242 (v. prikaz poglavlja o izvorima). Privilegij se donekle nadovezuje na Kolomanovu prisegu (preuzeta je formula prisege i obećan mir). Inače, ustanova comesa, od građana izabranog, a od kralja sada potvrđivanog, ostaje i dalje. Kao u slučaju Zadra 1117, comes ostaje vrhovni gradski činovnik koji je istodobno predstavnik kraljevske vlasti. Time prestaje dualizam dux — comes koji susrećemo u Splitu bizantskog razdoblja do 1180. Također kralj pridržava pravo potvrđivanja biskupa, pa će se tim pravom koristiti i za upletanje u sam izbor (pritužba splitskog klera i naroda papi 1181). U crkvenom životu nastavlja se tendencija odvajanja crkve od svjetovne vlasti (svjetovni dostojanstvenici ne sudjeluju na saboru 1185) i potiskivanja običaja istočne crkve. Krupnija je novost u upravno-političkom pogledu to što se osniva *maritima provincia* koja obuhvaća i hrvatsko područje. Osim toga s promjenom u načinu upravljanja gradovima mijenja svoju ulogu i vicarius, te postaje samo zamje-

nik comesa. Napokon će — već u sljedećem stoljeću — funkcija comesa prijeći u ruke hrvatskih magnata, što će ponovo modificirati odnose snaga i utjecati na postepeno obrazovanje komunalnih ustanova nezavisnih od comesa. Treba još spomenuti autorovo datiranje kraljeve pomoći Zadranima da razore castrum Caska na Pagu u 1198. godinu, čime se on suprotstavlja uvriježenom mišljenju da se radi o osvetničkom činu Zadrana i z 1202/3.

U osmom poglavlju («Konflikt između Zadra i Venecije 1181—1204/05») pisac se osvrće na razdoblje intenzivnog sukobljavanja osamostaljenih Zadrana pod formalnim ugarskim vrhovništvom s mletačkom težnjom da ih definitivno pokore. Za Zadrane je to bila preteška borba u kojoj nisu mogli računati na neku efektivnu pomoć sa strane. Osim premoći mletačke sile Zadar je «hendikepirala» i okolnost da nije bilo nikako ostvarivo crkveno osamostaljenje, čemu su na putu stajali Grado, Split i nadasve sam papa. Pravo je čudo, misli autor, da se pri tolikim nepovoljnim okolnostima Zadar uspio tako dugo nositi s premoćnim protivnicima, te je trebalo da interveniraju križari kako bi Zadar bio odsudno poražen. Mirovni ugovor bio je, dakako, sastavljen u pravcu daljeg ograničavanja slobode grada: comes i nadbiskup moraju biti Mlečani, a izbor ne prolazi bez mletačke potvrde; comes ima pravo veta na svaku odluku koja bi mogla štetiti interesima Venecije; kao jamstvo da neće biti bune Zadar je dao taoce; građani moraju ugostiti dužda i sudjelovati u pomorskim ekspedicijama Venecije; k tomu još pricodlaže godišnji tribut, uvođenje mletačkih lučkih pristojbi, obnova prisege vjernosti svakih deset godina, laudes duždu, patrijarhu, nadbiskupu i comesu itd.

Time je također prekinut razvoj unutrašnjih odnosa u Zadru, koji je pred kraj 12. stoljeća doveo na vodstvo jednu novu skupinu među građanstvom koja daje nosioce vodećih ustanova gradske uprave, konzule i suce. O njima će autor više govoriti u zaključnom poglavlju.

Deveto poglavlje posvećeno je gradovima južne Dalmacije («Južnodalmatinski gradovi u 12. stoljeću»). Autor upozorava čitaoca na subjektivne (naglasak na pitanjima u vezi s privilegijama) i objektivne razloge (oskudna grada) što je tom dijelu Dalmacije posvećeno manje pažnje. Tako se pličeva razmatranja gotovo svode na prikaz prošlosti Dubrovnika, i u manjoj mjeri Kotora. U tome sklopu autorovu pažnju posebno privlači činjenica da u ta dva grada sredinom 12. st. priora zamjenjuje comes, pa on tu pojavu tumači analogno slučaju Splita, tj. kao revolucionarni čin iza kojeg stoje interesi porodica u osporu na račun starih obitelji i izvjestan utjecaj Venecije. Usput Steindorff pobija tvrdnju koja se oelanjia na dubrovačke anale iz 15—17. st., prema kojima bi trebalo da u Dubrovniku 1122/25—1153. vladaju mletački comites, jer takve tvrdnje u mnogo starijim mletačkim narativnim izvorima nema.

Razdoblje bizantske vlasti pod Manojlom Komnenom protječe naizgled bez miješanja carskih činovnika u unutrašnje poslove grada, mada nije nemoguće da je do toga ipak došlo uvođenjem kolegija konzula namjesto comesa (o čemu imamo svjedočanstvo iz 1168—1169). Osjetne promjene, međutim, zasigurno donosi normansko vrhovništvo u tome smislu da su, kao u sjevernodalmatinskim gradovima za Kolomana, gradski prvak i predstavnik vladara dvije različite osobe, a ne da comes postaje oboje kao na području pod mletačkom dominacijom. Sada pak u Dubrovniku comes postaje gradski prvak, a vladara zastupa camerarius (slično bizantskom duxu u Splitu). Sličnu je ulogu trebalo da vrši normanski presidente u bizantskoj službi nasuprot konzulima koji će zamijeniti comesa prema ugovoru nakon prevrata 1192 (ta se zamisao neće realizirati). Kasnijih će se godina izmjenjivati comites s konzulima, što pokazuje da i u Dubrovniku i u ostalim dalmatinskim gradovima traje borba za utjecaj između klera i laika, a i među samim građanstvom.

U Kotoru pak comesa zamjenjuje nemanjički satnik, kasnije comes. Pod Stefanom Nemanjom satnik istodobno predstavlja vladara i gradskog prvaka, dok comes u doba Vukana vrši samo prvu funkciju.

Svojevratan zaključni komentar ranije prikazanom vanjaskopolitičkom i unutrašnjopolitičkom razvišku pisac donosi u kratkom, *desetom poglavlju* («Uključenje dalmatinskih gradova u područja gospodstva» — tj. u šire krugove posjeda vanjskih sila, N. M.). Uz rekapitulaciju zbivanja u pojedinim gradovima i oko njih Steindorff ocjenjuje 12. stoljeće kao razdoblje izrazite *promjene i prijelaza*, koje od doista jednolike početne slike faktičke nezavisnosti pod bizantskim carem s tradicionalnom unutrašnjom organizacijom i ustanovom priorata završava raspadom kakva-takva jedinstva i podvrgavanjem, i to čvršćim, silama izvan gradova samih, s paralelnim potiskivanjem priora u korist comesa. Autor mjeri sposobnost vanjskih sila da se nametnu gradovima mjerom prisutnosti privrednih, vjerskih, kulturnih i drugih mogućih afiniteta između dalmatinskih gradova i njihovih više ili manje trajnih gospodara. Pri tome energičnost političke, pa i vojne intervencije zavisi i potječe upravo od tih afiniteta i interesa. Tako izlazi da je normansko vrhovništvo nad Dubrovnikom tek plod kratkotrajnoga praktičnog interesa samoga grada, a ne nekoga naročitog zanimanja scilskog vladara. Bizantska epizoda rezultat je careve politike «prenaprezanja» i zato ostaje epizoda. Ugarska vlast se češće osjećala, ali se još više saslama na različitosti «društvenih odnosa i političkih institucija u dalmatinskim gradovima spram razmjerno arhaične feudalne države Ugarake». Osim toga posjedovanje gradova bilo je ugarskim kraljevima važno i u «negativnom smislu»: povremenim odricanjem od vlasti nad njima mogli su kupiti blagonaklonost Venecije. Spomenuti afiniteti djelovali su, međutim, najznačajnije u prilog uspostavljanja vlasti hrvatskih magnata, raških velikih čupana i — još više — Venecije. Na kraju pisac napominje kako nova služba comesa, nastala *stapanjem* ugarskih i mletačkih predložaka i tradicije gradskog izbornog magistrata, doživljava u pojedinim gradovima posve različit razvitak zavisno od političkog položaja.

U posljednjem, *jedanaestom poglavlju* («Obrazovanje komune u dalmatinskim gradovima») pisac sintetizira sveukupna prethodna razmatranja i otkriva čitaoću glavni cilj istraživanja, a to je utvrđivanje činjenice da je *12. stoljeće doba nastanka komune u dalmatinskim gradovima*, a zatim *razrada univerzalnih i lokalnih obilježja toga procesa. Što je, zapravo, komuna? Steindorff svoje tumačenje smatra glavnim i posve originalnim doprinosom koji je pružio povijesti Dalmacije*. On najprije želi skrenuti pažnju na komunalni pokret u sjevernoj Italiji i tamošnju povijest nastanka komuna, da bi potom konstatirao pojavu istog takva pokreta u Dalmaciji, koji se, međutim, javlja izazvan drukčijim poticajima i u drugo vrijeme. Za razliku od Dalmacije, u sjevernoj Italiji su odnosi vlasti — gospodstva («Herrschaftsbeziehungen») bili uvelike feudalizirani (Karolinzi!). Nema suprotnosti, nefeudalni grad — feudalno vladanje (kao u sjevernoalpskim gradovima) jer mreža feudalnih odnosa (za autora očito u pravnom smislu), koja obuhvaća grad i sav okoliš, «biva prevučena» preko staleške diferencije koja sve više napreduje. Kada pak kraljevi u 9. i 10. stoljeću počinju prepuštati vlast biskupima, dolazi u gradovima do ustanaka vazala, tj. plemstva kao vodećeg sloja u gradovima. Napokon se u 11. st. razmahao komunalni pokret, u kojem i neplemeniti slobodni građani žele udjela u upravljanju gradom. Konačno se stvara komuna kao sredstvo da se prevladaju staleško suprotnosti i ispuni vakuum moći, nastao opadanjem «sile gospodovanja» (herrschaftliche Gewalt) u doba borbe za investituru. Komuna donosi «gradsku autonomiju, preobrazbu biskupskih i kraljevskih prava gospodstva, izbor konzula i sudjelovanje neplemenita naroda u gradskoj upravi». Nastaje nova «aristokracija konzulata» koja daje konzule i vijeće, narodna skupština gubi na značenju. Međutim, jačaju borbe unutar same komune, pa se od sredine 12. st. traži izvana potestat, čija pozicija ima biti «nadstranačkom». Na kraju od 13. st. republikansko uređenje ustupa pred monarhijskim, pojavljuje se signoria.

Osim društveno-političke komunalni pokret ima i ideološko-etičku dimenziju: s pojavom masovnih vjerskih pokreta jača «križna svijest», uvjerenje da su stare ustanove zakazale i da je tradicionalni poredak neodrživ. Nalaze se nove vrijednosti

u staroj ideji »kršćanskog bratstva«. Komuna je stoga »na vjerskome (idealu, N. M.) zasnovana bratska zajednica prava i mira«. Komunalni pokret je revolucionaran: ipak se ne radi o postizanju individualne slobode — libertas, nego o dominaciji zajedničke volje svih pripadnika komuna — pax et concordia.

Nasuprot tome u Dalmaciji se staleška diferencijacija pojavljuje tek u 11. stoljeću. Nema mreže feudalnih odnosa i popratnog prožimanja grad — okolica (kao u sjevernoj Italiji, dalmatinski gradovi ne pripadaju urbanom pejzažu (Stadtländschaft), nego leže izolirano na rubu »slabo strukturiranog područja« gdje se oblici feudalne vlasti istom postepeno razvijaju, ukratko: nedostatku geografsko-politički preduvjeti koji omogućuju stvaranje komune u sjevernoj Italiji.

Antička baština, i talijanska i dalmatinska, znači jedinstveno, teritorijalno zasnovano pravno okružje. Komuna pak donosi novost, ona to okružje ograničava također personalno. Do 12. stoljeća ostaje civitas u Dalmaciji »čisto teritorijalna jedinica«, »osobni krug« nije čvrsto ocrtan. Zato je u starijim »zapisima prisige« vidljivo kako duždu prisize svaki pojedinac — prior, polmenično navedene osobe i »čitav narod«. Komunalnih (što znači novih) ustanova nema, priorat je tradicionalna funkcija. Talijanski gradovi s komunom uspostavljaju slobodu, dok dalmatinski slobodu početkom 12. st. upravo gube. Vjerski obojenih masovnih pokreta nema — istom utjecaj reforme nakon 1060. dopušta nastanak suprotnosti između crkvene i svjetovne vlasti.

Pisac prelazi na reviziju izvora u kojima se može otkriti spomen komune (i konzula) za pojedine gradove. To su izrazi poput: *communitas*, *communis notarius*, *universa communitas* i sl. Da se pravi razlika između *civitas* i *communitas*, svjedoče naprimjer izrazi »cum iudicibus civitatis pro comunitate Veglie« ili »*communitas civitatis*« (CD II, 42, 179). Grad i općina nisu sinonimi, tvrdi Steindorff. Jugoslavenska historiografija, veli on, rabi terminologiju koja nije orijentirana na izvore kada dalmatinske gradove već za razdoblje ranoga srednjeg vijeka naziva općinama ili komunama, želeći istaknuti njihov poseban položaj spram zaleđa. To je »malo smisljeno« (str. 161, bilj. 50).

Kada je jednom utvrdio uvjete pod kojima u sjevernoitalijskim gradovima dolazi do krize starih ustanova i vrijednosti, autor ukazuje na nužnost stjecanja sličnih uvjeta u Dalmaciji u 12. stoljeću, gdje stare, tradicionalne forme postaju neadekvatne novim sadržajima: svuda je nova služba *comesa* upravljanja protiv starog priorata, bilo da je nameću vanjske sile s osloncem na simpatizere u gradu, bilo da je afirmira unutrašnji prevrat. A sve počinje Kolomanovim pohodom — sve kasnije perturbacije samo će intenzivirati i ubrzati ritam promjena (sugestivan je Tomlin prikaz prepasti Splitska pred nadolaskom nepoznatog naroda, za koji se sumnja da li je uopće kršćanski). Radikalnim promjenama u organizaciji vlasti i pojačanom diferenciranju među građanstvom još pridolaze iz Rima inicirane preobrazbe i nove komplikacije u crkvenoj organizaciji. Sada se traži novo sredstvo stabilizacije i primirenja unutrašnjih trzavica — u ranom srednjem vijeku nepoznatih — a to je uspostavljanje »osobnog saveza« (*Personalverband*), čiji će članovi biti sponom prisige fiksirani u okvirima zajedničke volje: to je komuna. Nije više dovoljno staro teritorijalno ograničenje (*civitas*), nego valja provesti i osobno (*communitas*). Zapisivanje prava Rabljana 1115. služi održavanju »*veritatis et certitudinis*« — a što će se smatrati istinitim i izvjesnim, ne nameće se iz tradicije, nego se putem duždeve prisige *normira*, tvrdi Steindorff. U Krku 1133. nastupaju suci kao predstavnici »osobnog saveza« komune, ali oni nisu suci komune, nego grada itd.

Ne začuđuje pojava da je Venecija tolerirala komune u gradovima kojima je vladala jer su na tome planu postojale znatne podudarnosti: i u Veneciji se komuna javila istom u 12. stoljeću, i njen je odnos prema duždu bio sličan odnosu dalmatinske komune prema *comesu*. Venecija je također, za razliku od ostalih sjevernoitalijskih gradova, već odavna uživala faktičku nezavisnost. Cilj je mletačke komune osigurati pozicije mlađih irgovačkih porodica nasuprot zemljoposjedničkim rodovima i potisnuti utjecaj narodne skupštine. Iz komune će se postepeno razviti ustanova

vijeća. U Veneciji je komunalno uređenje značilo mnogo manju novotariju nego drugdje u susjedstvu jer je očuvan kontinuitet izborne funkcije dužda. Također je ostao nepoznat kolegij konzula. Stvaranje »saveza prisege« poslužilo je Veneciji da u dalmatinskim gradovima čak osigura svoju vlast jer se uspostavlja »personalna sveza« analoga komuni.

Pisac se osvrće na slučaj Splita gdje komuna nije uspjela u većoj mjeri prikazati snažne i česte unutrašnje sukobe. Razlog je relativnom neuspjehu komune u tome što je građanstvo organizirano u komunu bilo jedina od više već otprije postojećih interesnih skupina, od kojih nijedna nije bila dovoljno snažna da se nametne ostalima.

Konzulat je u Dalmaciji ostao sporadična pojava i nije bio tipična ustanova dalmatinske komune. Uvodi se u slučaju da zakaže comes (Split oko 1200) ili zbog vanjskih povoda (Dubrovnik 1168/69. i 1192, Zadar 1169), ali motivi još nisu uvijek razjašnjeni. Prednost je kolegijalnog konzulata mogla biti u tome da se već samim izborom postigne poravnane interesa suparničkih frakcija. Osim toga comes je upravljao dočimovno, ili barem vrlo dugo, a konzulzi su vjerojatno kao u Italiji bili podložni godišnjem ponovnom izboru. No u tome je istodobno ležao nedostatak »nezgrapnosti« ustanove, pa se ona svuda pokazala kratka vijeka, bilo da se vratilo comes, bilo da je bio pozvan potestat. Mada je konzulat poput komune uveden po uzoru na Italiju, njegovo uvođenje nije nužno bilo povezano s uspostavom komune jer je dalmatinski konzulat bio tek *reorganizirani* i po nazivu odličniji oblik starog kolegija sudaca. Nije postojao jači unutrašnji razlog da se uvodi konzulat jer domaći izabrani ili strani nametnuti comes nakon prijelomnih godina 1106. i 1115/17. nisu ničim ometali uspostavu komune. Nasuprot tome u gradovima sjeverne Italije komuna se mogla uspješno razviti istom izborom vlastitih službenika.

U onoj mjeri u kojoj je dalmatinski grad preuzeo u Italiji već iskusan sredstvo za osiguranje unutrašnjeg mira i prava komunu se može smatrati *stranom* ustanovom; u mjeri u kojoj ona izrasta iz općeg zahtjeva za jedinstvom i zajedništvom u gradu, u doba prevrata i nesigurnosti u 12. st. ona je *autohtona* postanja. Kako i u Veneciji, u Dalmaciji se javlja (nakon 2. trećine 13. stoljeća) »ustav vijeća« »Ratsverfassung« te će kao baština komune preživjeti stoljećima. Također se od 13. st. počinju razlikovati *cives* i *habitatores*, od kojih prvi pripadaju »savezu prisege« komune. Zaključak po analogiji s 13. i 14. stoljećem da u Zadru već u 10. i 11. st. treba razlikovati *cives* od *habitatores*, kako se tvrdi u novijoj historiografiji, »vrlo je dvojben«, jer u to doba, prema svemu naprijed rečenom, na teritoriju *civitas* ne postoji omeđeni »Personalverband«.

Proces obrazovanja komuna teče istodobno s razvojem novih oblika pravnoga života, koji su povezani s recepcijom rimskog prava. Komunalni i pravni razvitak uzajamno ovise i nadopunjuju se. Za zadovoljavanje novih društvenih, privrednih i političkih potreba potrebno je pismeno utvrđivanje pravnih radnji u ispravama i kodificiranje postojećeg prava. Sjećanje se ranije potvrđivalo simboličkim usmenim pravnim činom, a sada se osigurava racionalnim oblicima pismenosti, koji omogućuju da se valjanost nekog prava poveže s dokazljivošću pretenzije. Stari oblici reguliranja društvenih odnosa bili su iracionalni, nošeni simboličnošću i karizmom; novi su *racionalni*, *podložni provjeri* i *do neke mjere sekularizirani*. Kao i drugdje na Zapadu, u Dalmaciji se mogu konstatirati u 12. stoljeću te društvenopovijesne tendencije. Na pitanje da li je to tako, autor ističe svoj »neograničeno afirmativan« odgovor.

Konačno, novi komunalni život zahtijeva sličnu regulaciju međunarodnih odnosa. Zato se upravo u to doba množe ugovori s bližim ili daljim privrednim i političkim partnerima — kad već jednom postoji komuna i njena fiksirana prava, stranim partnerima mora biti zajamčena jednaka sigurnost, pismeno i pod prisegom.

Završna je piščeva konstatacija da u pogledu političke povijesti 12. stoljeća prostor dalmatinskih gradova pokazuje brojne osobitosti, ali da na planu »presi-

žuće« (übergreifende) društvene povijesti nosi pečat istih razvoja kao Italija, zapada i srednja Evropa i, što je pretpostavka koju treba ispitati, prostrani dijelovi istočne Evrope.

Prvobitna je namjera prikazivača bila da posve ukratko opiše osnovne autorove teze. Od toga je bilo nužno odustati, jer bi inače same teze pisca »visjele u zraku«. Ovakvo je nastao opširniji prikaz, u kojem je, dakako, mogao biti obuhvaćen tek najosnovniji materijal. Mnogo toga je trebalo ispustiti, pa nije isključeno da se piščeva argumentacija ponegdje mogla potpunije i prikladnije ocrtati. Ipak je dosta vjerojatno da će stručan čitalac naći dosta povoda za novu diskusiju u vrlo bitnim pitanjima naše srednjovjekovne povijesti, a Steindorffova knjiga pruža obilje poticaja.

Nenad Mosčanin

VAŽNA KNJIGA O JURJU KRIŽANIĆU. — L. N. PUŠKAREV, JURIJ KRIŽANIC OČERK ŽIZNI I TVORČESTVA.

Izd. Akademija nauk SSSR, Institut istorii SSSR
(Izdatel'stvo »Nauka«, Moskva 1984, 212 str.)

Kad sam svojevremeno pročitao studiju L. N. Puškareva »Ob ocenke dejatel'nosti Jurija Križaniča« (1957), poželio sam da bar napiše knjigu on koji je napisao tako važnu studiju. Puškarovljeva, naime, studija odmjerenom je i objektivnom, čestito i obuhvatno pristupila spornom pitanju kako prosuditi Križanićevu mnogostruku i naoko ponekad nespojivu djelatnost.

I 1984. u odjeku proslava Križanićeve 300. godišnjice smrti izašla je knjiga L. N. Puškareva: »Jurij Križanič, Očerk žizni i tvorčestva.« Akademija nauk SSSR, Institut istorii SSSR, Moskva 1984, Izdatel'stvo »Nauka«. Knjiga ima 212 stranica i stoji 95 kopejki.

Knjiga je u isti čak i povijest i literatura. Pojedini slojevi, npr. onaj o Križanićevu putu u Sibir, pravi su literarni biser. Autor je uopće nastojao predočiti čitaocu onodobnu sredinu u kojoj se Križanič nalazio, ocrtati likove koje je ili sretao ili ih je mogao aresti.

U pisanju knjige pisac se služio starom i novom literaturom, od Bezsonova, prvoga Križanićeva biografa na ruskom i Kukuljevića, prvoga Križanićeva životopisca na hrvatskom, do posljednjih edicija Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti o Križaniću. Osobito mi je drago što je pisac uvažio P. Bezsonova, kojega je ponešto s nepravdom Jagić bio odveć zapostavio. Također, uvaživši Kukuljevića, pisac je našao dragocjenih podataka o Križanićevu rodu. Istina, neke zastarjele pojedinosti Bezsonovljeva i Kukuljevićeva djela odrazuju se u knjizi.

Ona odmjerenost i objektivnost koju je Puškarev pokazao u svojoj studiji o prosudbi Križanićeve djelatnosti prisutna je na osobit način u ovoj knjizi. Autor znalčki izmiče Selli i Haribdi, klopki, naime, da Križanića smjesti samo na jednu stranu, i uzimlje Križanića cjelovito, uvažava Križanićevu polifonost i polivalentnost.

Dok ovo pišem, čujem da je knjiga razgrahljena, da se sprema drugo izdanje. Ne čudi me i raduje me to: knjiga je pisana povijesno i književno, s ljudskom toplinom i s puno sluha za iskonski lik i duh često spornog Jurja Križanića.

Važna je to knjiga.
Zagreb, 18. veljače 1986.

Ivan Golub